

----- میثم جلالی -----

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۷/۱۴ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۹/۱۵

چکیده

حمله وحشیانه قوای تزار روس به مشهد، قتل عام مردم و به توپ بستن حرم حضرت رضا⁷ هیچگاه از اذهان تاریخی مردم مشهد پاک نخواهد شد. در مخزن سنگ موزه آستان قدس رضوی لوح سنگی نگهداری می‌شود که به این حادثه و بازسازی‌های پس از آن اشاره دارد. در این مقاله نگارنده به اختصار به معرفی این سنگ یادمان و ویژگی‌های آن پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: حرم امام رضا⁷، واقعه توپ بستن حرم امام رضا⁷، دوره قاجار، قوای روس، سنگ یادمان توپ بستن حرم امام رضا⁷.

مقدمه

نوروز ۱۲۹۱، از یک سو با روزگار تیره و تار استبداد محمدعلی شاهی و از سوی دیگر با تیر و تفنگ و پوتین روسی مصادف بود. در روزهای پیش از نوروز ۱۲۹۱ (دی‌ماه ۱۲۹۰)، قشون روس پس از حمایت مردم مشهد و تبریز از

---

۱. دانشجوی دکترای گروه باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران، کارشناس پژوهش موزه آستان قدس رضوی.
نشانی پست الکترونیک: jalali.meysam@yahoo.com

پایداری مجلس در برابر اولتیماتوم‌های روسیه مبنی بر خروج مورگان شوستر، به مشهد لشکر کشیده بودند و پی در پی دنبال بهانه‌ای بودند تا زهر چشمی از مردم مشهد بگیرند. این بهانه را در نوروز ۱۲۹۱، قتل رئیس کمیسری مشهد به دست روس‌ها می‌دهد. حاکم ایالت که توان کافی ندارد، استعفا می‌دهد و قوای روس مردم را تهدید می‌کنند که اگر اشرار و اشخاص تا دوازده ساعت پراکنده نشوند، آنها را مجازات خواهند کرد. تا بعد از ظهر روز دهم فروردین ۱۲۹۱، همه چیز عادی است که ناگهان صدای توپ، مردم را وحشت‌زده هراسان به سوی حرم مطهر روانه می‌کند. قوای روس اهمیتی به باورهای مذهبی مردم نمی‌دهند و یک‌باره توپ‌ها را به سوی آستان مقدس شلیک می‌کنند. تا نیم ساعت از شب، توپ شریپلی و مسلسل بام به صحن داخل شدند و مسجد را تصرف و با مسلسل میان حرم شلیک کردند!^۱ محمد هاشم خراسانی در *منتخب التواریخ* می‌نویسد در این وقت مرتضی قلی‌خان متولی باشی در حرم بود. چون وضع را این طور دید دستمال سفیدی از یکی از درهای حرم بیرون کرد و دیگر مردمان نیز صدای امان بلند کردند و امان خواستند؛ لذا شلیک متوقف شد.^۲

در این حمله گروهی از مردم کشته می‌شوند و به گنبد و گلدسته‌ها و بخش‌هایی از حرم هم آسیب می‌رسد. مقتولان آن روز گویا چهارصد و پانزده نفر بودند و این غیر از مجروحانی است که بعدها فوت کردند یا اشخاصی که خود را از ترس به چاه انداختند. در این روز خزانه آستان رضوی نیز غارت می‌شود. روس‌ها اگر چه بعدها فقط بخشی از اموال را باز می‌گردانند، اما از خزانه‌دار امضا می‌گیرند که همه را باز گردانده‌اند.^۳

-
۱. ادیب هروی، محمدحسن و ستار شهوازی، *انقلاب طوس: واكای جسارت ارتش تزار به حرم مطهر رضوی*، ص ۱۱۹-۱۲۰.
  ۲. خراسانی، محمدهاشم، *منتخب التواریخ*، ص ۶۳۵.
  ۳. مدرس رضوی، محمدتقی، *سالشمار وقایع مشهد در قرن‌های پنجم تا سیزدهم*، ص ۲۳۲.

رکن الدوله قبل از بمباران آستان قدس استعفا داده بود و شاهزاده نیرالدوله به والی‌گری تعیین شد. مشارالیه در نوزدهم جمادی الاولی به مشهد وارد شد. ایشان چند روز پس از ورود از اعیان شهر و اشراف و اعضای آستانه دعوتی کرد و در همان مجلس اظهار داشت که بایستی خرابی‌های آستانه که بر اثر بمباران قشون روس وارد شده است به فوریت تعمیر شد و حضار و دیگران باید کمک کنند و اعانه بدهند. خود نیرالدوله گویا سی هزار تومان داد و تا مبلغ صد تا صد و ده هزار تومان اعانه برای ترمیم خرابی از مدعوان و غیر مدعوان جمع‌آوری کرد. روز شروع به تعمیر را که قبلاً اطلاع داده بودند متولی باشی و عموم مستخدمان آستانه و معمارها و عملجات حاضر بودند. خود نیرالدوله به آستانه حاضر شد و پشت بام حرم مطهر رفت و امر کرد ظرف گچی حاضر کردند، آستین‌های خود را بالا زد و اولین خشت و گچ تعمیر گنبد مطهر را به دست خود کار گذاشت.^۱

در ادامه، کتیبه و مشخصات سنگ یادمانی را که پس از این واقعه حجاری گردیده و در حرم امام رضا^۷ نصب شده است مورد بررسی قرار می‌دهیم.^۲

مشخصات کتیبه

دوره تاریخی: اواخر قاجار

سال ساخت: ۱۳۳۰ ق برابر با ۱۲۹۱ ش

اندازه: طول و عرض ۷۵ × ۱۴۶ سانتیمتر

جنس سنگ: مرمر سفید

خط: نستعلیق

۱. همان، ص ۲۳۳.

۲. جلالی میثم، پیمایش، ۱۳۹۱ ش.

کاتب: غلام حسین کیمیا قلم

منبت کار: محمد تقی موسوی

شاعر: هاشم هاشم نسب

تزیین: متن داخل طرح محراب در ۲۳ سطر همراه با قاب نماهای مستطیل شکلی دیده می‌شود که دورتادور کتیبه و داخل لچکی‌ها با نقوش اسلیمی تزیین و رنگ آمیزی شده است.

محل نگهداری: مخزن سنگ موزه آستان قدس رضوی

بازخوانی متن کتیبه

هو الملک العزیز

اندر آن هنگامه کز آشوب قومی فتنه‌جوی
روضه سلطان دین گفتمی کز آن آشوب بود
فتنه در هم بافت هر سو از درون و از برون
جهل دونان مسلمان بر مسلمانی شکست
زان شرارت‌ها که از اهل شرارت شد پدید
حاصل آن آمد که بر این درگه گردون‌اساس
از سحاب کین فرود آمد تگرگ آتشین
ای دریغا درگهی کورا ملک انباشت نور
ای دریغا کین بزرگ اندوه بر آل رسول
در بهاری محنت افزاز روضه سلطان دین
گر محرم بود ماه نوحه بر آل رسول
مشیت یزدان که یزدان اندر آن هنگامه داد
خسرو پاک‌اعتقاد و شهریار حق‌پرست
در نخستین کامل از ره آن به خود واجب شمرد
باسمی مرتضی دارای صدر تولیت
شاه سوی آستان شاه دین بنهاده روی

روضه سلطان دین گردید پر خاشاک و خار
ماه تابان در محاق و مهر رخشان در غبار
فتنه‌گو را شقاوت بود و جهل تار
بیشتر آرد ز کفر کافران کین گذار
زان شقاوت‌ها که از اهل شقاوت شد به کار
از شیاطین شد روان تیر شهاب از هر کنار
بر گلستانی که بُد روح الامینش پاسدار
دست دونان از شرار کین در او افروخت نار
کرد محنت‌های پیشین را سراسر خُرد و خوار
شد به تاراج خزان یا رب مبادا آن بهار
در ربیع اکنون ببايد ناله‌ها بنمود زار
شرق را آیین بعزّ پادشاه کامکار
نیرالدوله پناه دولت و فخر تبار
تا کند عمران این درگه پی روز شمار
با گروهی خاص از خدام و خاصان دیار
هم صلاحش در یمین و هم فلاحش در یسار

با دو دست خویش شه اول به جا آجر نهاد دست شه را گر ببوسیدی بجا بُد روزگار
دستمزد شاه را ضامن بود ثامن امام آن جهان جنات عدن و این جهان عز و فخر
از پی تاریخ این عُمَر آنکه آثاری بزرگ از شه فرخنده پی ماند به گیتی یادگار
هاشم هاشم نسب دارنده مفتاح گفت طاق ایمان شد به این عمران به معنی پایدار
۱۳۳۰

کتیبه پایین سنگ: محمدتقی موسوی منبت‌کار آستانه مبارکه
کتیبه حاشیه سمت راست سنگ: کتبه غلام‌حسین کیمیا قلم مؤید دفتر آستانه
مبارکه

کتیبه حاشیه سمت چپ سنگ: حسین الموسوی نقاش باشی آستانه مبارکه

نتیجه‌گیری

این کتیبه از چند جهت دارای ارزش و اهمیت است:

- ۱- با توجه به تاریخ کتیبه مشخص می‌شود که این سنگ یادمان دقیقاً بعد از واقعه به توپ بستن حرم امام رضا⁷ توسط قوای روس حجاری گردیده است.
- ۲- محتوای کتیبه تأکیدی است بر درد و رنجی که مردم مشهد در پی وقوع این حادثه به آن دچار شدند.
- ۳- در این کتیبه به نام برخی از شخصیت‌های تاریخی، یعنی مرتضی قلی‌خان نایینی، تولیت وقت آستان قدس رضوی و شاهزاده نیرالدوله، والی خراسان در هنگام به توپ بستن حرم امام رضا⁷ و نقش آنان در بازسازی حرم مطهر اشاره شده است.
- ۴- در این کتیبه به اسامی تعدادی از هنرمندان بارگاه رضوی در دوره قاجار که در خلق این کتیبه نقش داشته‌اند، یعنی محمدتقی موسوی منبت‌کار آستانه، غلام‌حسین کیمیا قلم کتیبه‌نگار آستانه و حسین موسوی نقاش آستانه اشاره شده است. نام این هنرمندان پای تعداد زیادی از کتیبه‌های ابنیه حرم امام رضا⁷ آمده و در اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نیز به نام آنها اشاره شده

است؛ به عنوان مثال کیمیا قلم از کتیبه‌نویسان آستان قدس و به منصب مؤید دفتری مفتخر بود. وی در شمار کتیبه‌نویسان و خوشنویسان نستعلیق اواخر قاجار و اوایل دوره پهلوی است که آثارش در رواق‌ها و صحن‌های مبارکه به چشم می‌خورد. در اسناد آستان قدس به خادمی کیمیا قلم در کشیک اول (سند شماره ۶۴۲۸۰/۴ مورخ ۱۰ آذر ۱۳۰۴) و واگذاری وظایف میرزا مسیح بنان‌التولیه، که به تهران سفر نموده است، به وی (سند شماره ۱۰۴۳۹۶/۱ مورخ ۱۶ شوال ۱۳۳۴) اشاره شده است.

منابع

۱. ادیب هروی، محمدحسن و ستار شهوازی، *انقلاب طوس: واکاوی جسارت ارتش تزار به حرم مطهر رضوی*، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران، ۱۳۸۸ش.
۲. اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی به شماره‌های ۱۰۴۳۹۶/۱، ۶۶۹۹۶/۴.
۳. جلالی، میثم، پیمایش، ۱۳۹۱.
۴. خراسانی، محمدهاشم، *منتخب‌التواریخ*، انتشارات علمیه اسلامیة، بی‌تا.
۵. مدرس رضوی، محمدتقی، *سالشمار وقایع مشهد در قرن‌های پنجم تا سیزدهم*، به کوشش ایرج افشار، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۸ش.